

SILJA MÖLLITS

Tehes inimesi ja asju neoliitikumi perioodil: potid, toit ja ajalugu

Andrew Jones, *Making people and things in the Neolithic: pots, food and history*

Raamatu peatükid 6 ja 7 käsitlevad **Barnhouse** (Orkney`is Šotimaa) neoliitilist asulakohta. 6. peatükk on keskenunud peamiselt materjali nii mikro- kui ka makrotasandil analüüsimisele ning sellega loob autor materjalile selle biograafia. 7. peatükis, mille kohta on ka käesolev retsensioon, keskendutakse suuremate üldistuste ning seoste otsimisele ning konkreetse leiukoha kõrvale tuuakse võrdluseks materjali ka **Barnhouse Odini, Stones of Stennessi** ning **Quaternessi** leiukohtadest.

Alles peatüki kokkuvõttes jõuab autor tõdemuseni, mille tahaksin siinkohal kohe välja tuua. See aitab minu meelest paremini silmas pidada suunda, mis seob kogu identiteedi loomise idee Barnhouse`i leiukoha ja selle periodiseerimisega. Neoliitikumi perioodil õppisid inimesed elama uudse süsteemi alusel. Side ja ka sõltuvussuhtes loodusega muutusid. Kuidas inimene leidis oma koha looduses ja kuidas ta ennast sellega sidus? Kuidas ta lõi enda jaoks stabiilsuse, mida üks ühiskond eksisteerimiseks vajab (vähemalt mingi perioodi jooksul)? Märksõna, mille ümber seega kogu kirjutise mõte keerutab on *identiteet*. Inimese mälu ei ole võimalik lõpuni usaldada. Mälu on alati subjektiivne ning selektiivne. Seega, kuidas saavutada võimalikult stabiilset ideede säilimist ja edasikandumist, grupimälu püsivust? Läbi püsivate objektide - esemete. Asjad, objektid säilivad kauem kui inimeste mälu. Nad püsivad kord valmis tehtuna püsimatuna pikema aja jooksul. Pikemalt kui üks inim põlvkond. Seega on võimalik läbi esemete säilitada ja edasi anda ideid, mis muidu võiksid unustatud saada.

Neoliitikumi perioodi ja konkreetselt Orkney näite puhul saab arheoloogilise materjali alusel välja tuua järgmised märksõnad: *keraamika, toit, ehitised* ja nende omavaheline suhestumine maastikul. Autor toob välja kõigi nende omadused ja seosed. Aga alustab ta keraamikast. Keraamika on analüüsi keskne objekt, mille ümber hakatakse muud süsteemi looma. Miks keraamika on keskseks valitud? Ehk eelistab autor seda seetõttu, et keraamikat on võimalik leiumaterjali seast kõige põhjalikumalt analüüsida ja sellest võimalikult palju infot kätte saada. Selle alusel saab analüüsida toitumiskombeid ning luua seosed hoonetega, kust keraamikat leitud on.

Kuna 6. peatükis on oluline osa materjali analüüsist juba tehtud, tuleb seda kindlasti koos 7. peatükiga koos käsitleda. Nagu juba eelnevalt öeldud, toob autor välja keraamika biograafiad 6. peatükis. Milliseid keraamikatüüpe on võimalik erisatad, kus ja kuidas on teatud tüüpi keraamika valmistatud, kus seda kasutatud, kuidas ja kuhu see lõpuks ladestatud on. Samad arengujooned esitab autor nüüd lühidalt uuesti.

Vahemärkusena mainin, et ei suutnud leida otsest eesti keelset vastet analüüsi objektiks olevale keraamikatüübile – *Grooved ware*. Seega esitan edaspidi mõiste ilma tõlketa ning kaldkirjas.

Suured, keskmised ning väikesed keraamilised anumad olid kindla kasutusviisiga ning neil oli kindel kasutuskoht. Autori eristusviisi jälgides on kõige lihtsam teha vahe suurte ning

keskmise ja väikese suurusega nõude vahel just nende kasutuse etapi alusel. Nimelt võib tuua välja dendentsi, et suured nõud olid kasutusel toiduainete säilitamiseks, samas kui keskmisi ja väikeseid nõusid kasutati toidu valmistamisel ning serveerimisel. Siinkohal annab tähendusliku külje suurte nõude paiknemine alati hoone servades ehk perifeerses osas. Keskmise ja väikese suurusega nõud on aga kasutusel hoone keskses piirkonnas – kolde ümber.

Suuri säilitusanumaid seob autor just ühe majapidamise, ühe perekonnaga ning nende identiteediga. Seda seetõttu, et need anumad olid pea kogu oma kasutusaja jooksul ühes kohas, nad olid justkui hoonesse integreeritud ning neil puudusid ka kaunistused, mis on iseloomulikud keskmise ning väikese suurusega keraamikale. Autori arutluse kohaselt olid need anumad piisavalt suured, et neid ei olnud võimalik hoone madala ukse kaudu sisse tuua. Siinkohal jääb arusaamatuks, kuidas nad siis majja sisse saadi. Osa suurtest säilitusnõudest olevat valmistatud asulakoha keskel ühistegevuse käigus. Ju nad siis tehti valmis ja pandi hoonesse sees paika juba enne kui hoone ise ümber ehitati. Ühistegevuse käigus valmistamise järel saavad need anumad aga nõ perifeerse või võib öelda ka perekesksema positsiooni, mis jätkub anuma purunemise ning esimese kasusetapi lõpuni. Nimelt on teada, et purunenud nõud ladestati enamjaolt asulakoha perifeersesse osasse (maja number 3 taha), aga sinna pandi kokku kõik suured anumad erinevatest majapidamistest. Selles suhtes omandavad anumad tegelikult taas ka kogukondliku ühtsuse tähenduse. Autor jätab siinkohal käsitlemata ühe aspekti uurimises, millele võiks tähelepanu pöörata. Kõik suured anumad sisaldavad kivipurdu. Nendes pole lisatud purustatud teokarpe. Seega, kui 6. peatükis tehti kindlaks, et kindlad majapidamised kasutasid keraamikasse lisamiseks kindlast kohast saadud kivipurdu, kas saab sama dendentsi jälgida ka suurete nõude puhul. Ilmselt mitte, kui osa nendest valmistati ühistegevuse käigus.

Varude säilitamiseks mõeldud savianumad peaksid aga olema kokkuvõttes väga olulisel kohal põllumajandusest ning karjakasvatusest elatuvas kogukonnas. Eeldatavalt oli tollal tegemist ühise põlluharimisega. Vatupidist pole igal juhul märgitud. Seega võib eeldada, et põlluharimine oli ühistegevus. Seega nagu savianumate valmistamisega paralleeli tuues nõudis see ühist panust. Põlluharimise ühissaadus aga oli toidutagavara, mis aitas igal perekonnal või majapidamisel hakkama saada. Nii nagu igas hoones oli oma suur säilitusnõu, kus toiduaineid säilitada. Sellest hetkest muutus savianum majapidamise intiimseks osaks, justkui tugisambaks hoone servas. Anuma purunemise järel aga ladestati anumad jälle ühte ja samasse kohta - 3. hoone taha asulakoha serva. Seega sai see kogukonna ühisosaks tagasi. Aga see seos tundub mulle endale juba natuke nõrk. Sest autor toob välja keraamikajääkide hilisema kasutamise hoonete ehitamisel. Ehk koguti siis savikillud ühte kohta kokku, et neid pärast mingil kindlal eesmärgil uuesti ära kasutada - hoonete tugevdamiseks, mis on ka justkui sümbol majapidamise tugisambast või lihtsalt selle osast.

Autorile aga pakuvad tunduvalt rohkem huvi väiksemad savinõud, mis kannavad keerukamat identiteeti, väljendavad inimeste ning kogukonna vahelisi sidemeid ning loovad neid uueks. Keskmise ning väikese suurusega esemed olid kasutusel toidu valmistamisel ning selle serveerimisel. Võrreldes suurte säilitusnõudega olid nad tihti rikkalikumalt kaunistatud, sisaldasid nii kivipurdu kui ka purustatud teokarpe ning olid tunduvalt aktiivsemas kasutuses, kesksel kohal igapäevaelus.

Autor arutleb selle üle, kuidas nõude kaunistamisega luuakse neile teatud identiteet. Antakse edasi kindel ideestik, mis on seotud uskumuste ja kombestikuga. Siinkohal jõuab ta aga järeldusele, et kasutuse käigus identiteet muutub, seda saab teiseks luua. Toon välja kaks lauset samast artiklist erinevate lehekülgede pealt:

„*The low frequency of these vessels in each household suggests that these vessels were shared in use.*“ (lk 147)

„*I noted that, due to their frequency in individual households, small vessels were likely to be used in acts of sharing.*“ (lk 148)

Esimeses lauses ütleb autor, et vähene esinemissagedus igas majapidamises näitab nõude jagamist kasutamise ajal. Teine lause aga, et vastavalt nõude sagedusele individuaalses majapidamises on tõenäoline, et nõusid jagati kasutamise perioodil. Saan aru, et esimese lausega tahab autor näidata, et kuna vastavaid nõusid kasutati toidu serveerimiseks, siis neid jagati arvatavasti omavahel. Seega toimus justkui rituaal, mille käigus püüti ühes majapidamises toidu tarbimisega luua tihedamaid inimestevahelisi sidemeid. Teine lause aga näitab, nagu oleks nõusid just palju olnud. Kas siinkohal püütakse välja tuua seda, et tõenäoliselt toimus väikeste savinõude vahetamine erinevate majapidamiste vahel, selleks, et luua kogukonna või asula sees tugevamaid inimestevaheilisi sidemeid? Aga millega seda tõendada saab. Ei kaunistused ega ka keraamika materjalisaldus anna esialgsel hinnangul võimalust eristada konkreetseid majapidamisi või ühe eseme sattumist uudsesse kasutuskotta. Ja milles täpselt seisneb siinkohal identiteedi ümberkujundamine? Eeldan, et ühe kogukonna või asula sees toimuvad esemetega seotud töökspidamiste ning identiteedi muutumised pikema aja jooksul, mitte ühe inimese käest teise kätte sattudes. Kindasti omandab iga ese uue omaniku jaoks mingi lisaväärtuse ja sellega seonduvad erinevad mälestused. See aga saab esialgu olla vaid tähenduse ja mälestuste lisandumine, mitte teisenemine.

Käsitluse all oleva piirkond (Orkney saared) hilisneoliitikumi perioodil on piisavalt väike ning kompaktne ala, et siinkohal teha ülevaade ning luua võimalikud seosed Barnhouse'i ümbruskonna leiukohtadega. Seda on autor ka teinud ning peale põhjalikku analüüsi asulakohast toob ta nüüd võrdluseks kõrvale veel kolm leiukohta – Barnhouse Odini, Stones of Stenness ning Quaterness.

Kaks esimest, kaks lähestikku asuvat menhirit koos keraamikaleiukohaga Barnhouse Odini nime all ning Stones of Stennessi *henge* asuvad Barnhouse'i asulakohaga põhimõtteliselt kõrvuti, Quaternessi käigushaud on 12 miili kaugusel. Barnhouse'i asulakohaga on nad seotud läbi keraamika ning ajalisel ühte perioodi langevate dateeringutega.

Autor käitleb edaspidi Barnhouse Odini ning Stones of Stennessi leiukohta ühtse tervikuna. Eristada on neid võimalik leiumaterjali erineva koondumise alusel. Nimelt Barnhouse Odini leiumaterjal sisaldab dekoorita purustatud teokarpidega tugevdatud keskmise suurusega keraamikat segamini tuha ning tulekivist tööriistadega. *Henge*'is sees leidub ainult kivipurruga segatud kaunistatud keraamikat, koos tuha ning loomaluudega. Analüüs näitab, et samast allikast pärit kivipurdu on kasutatud ka Barnhouse'i asulakoha 2. ning 5. elamu keraamika valmistamisel. Seega omasid leiukohad kindlaid kultuurilisi tähendusi ning seal viidi läbi teatud kindlaid rituaale. Huvitav on ka see, et keskmise suurusega keraamika oli asulakohas sees tavaliselt vähemalt mingite kaunistustega. Seega tundub, nagu oleks Barnhouse Odini jaoks valmistatud lausa spetsiaalset keraamikat või seda siis mujalt kohale toodud.

Varasemas analüüsis on näha, et asulakoha keskosas oli kasutusel eksklusiivselt purustatud teokarpidega segatud keraamika ning perifeerses osas kivipurruga keraamika. Kui nüüd võrrelda keraamika asetsemist sama seisukoha järgi Barnhouse Odinis ning Stones of Stennessis, siis on teokarpe sisaldav keraamika just Odinis, kui nõ perifeerses osas, ning kivipurruga keraamika keskses Stennessi osas.

Millisel moel ja mille jaoks võidi käesolevat kompleksi kasutada? Autor annab järgneva ideedekäigu: Barnhouse Odini ala, kus tegeldi loomade tapmise ning liha küpsetamisega järgnevatks rituaalseks tegevuseks Stones of Stennessis sees. Millised rituaalid aga Stennessis täpselt läbi viidi pole teada. Lõpuks maeti loomaluud koos kaunistatud keraamikaga *henge*´i keskel asuvasse koldeasemesse ning lähedal asuvasse kivisse raiutud kraavi.

Nüüd pöördub autor piirkonna kolmanda olulise leiukompleksi Quaternessi käigushaua analüüsimise juurde. Käigushauast leitud matuste juures on võimalik kindlaks teha umbes 22 kuni 34 savinõu olemasolu. Nende täpsem analüüs näitab sarnast kaunistusviisi Barnhouse asulakoha materjaliga ning samast leiukohast saadud kivi purru sisaldust kui Barnhouse´i 3. ning 5. hoone keraamikas. Autor väidab lõpuks kindlalt, et vähemalt 3 savinõud on otseselt Barnhouse´i asulakohas valmistatud.

Enamik Quaternessi keraamikast on keskmise suurusega kivi purdu sisaldav kaunistatud keraamika, mis Barnhouse´i materjali analüüsi alusel oli kasutusel toidu keetmiseks ning serveerimiseks. Ka Barnhouse Odini ning Stones of Stennessi keraamika on keskmise suurusega ning Stennessis sisaldas ainult kivi purdu. Quaternessi puhul on autor pööranud analüüsil tähelepanu ka sellele, et keraamikat on enne hauda panemist kasutatud. Sellel on nõe jäljed. Aga tundub, nagu poleks anumates toitu valmistatud ega säilitatud. Seega ei tõenda miski, et haudade juures oleks läbi viidud rituaalset toidu valmistamist või selle tarvitamist. Mis põhjusel keraamikat siis üldse hauda kaasa pandi ja kust tulid tahmajäljed?

Pöördume nüüd korraks tagasi käigushaua keraamika ning Barnhouse´i asulakoha seoste juurde. Kui keraamika sisalduse järgi on võimalik hauakambri keraamikat siduda otseselt majapidamistega number 3 ja 5, siis näitavad need individuaalset või vähemalt perekondlikult piiratud seoseid matusega. Tegu pole mingil viisil eriliselt silma paistvate elamutega kogu asula piires.

Kogu kuni 34st saviesemest koosneva leiumaterjali seast pärinevad Barnhouse´i asulast kindlalt 3. Ülejäänud 31 peavad seega olema kohale toodud teistest asulatest ning tegu pole ühe asulakoha matusepaigaga. Isegi mitte eliidi hauakambri. Autor toob üheks võimaluseks sugukondlikud suhted. Konkreetsemalt eksogaamse abielu kaudu loodud perekondade vahelised sidemed, mis arheoloogilises materjalis on väljendunud käigushaua olemasolu kaudu. Seega võib piirkonnas täheldada mitme kogukonna omavahelist läbikäimist.

Kui aga autor pakub välja, et ka Barnhouse Odini ning Stones of Stennessi puhul võiks olla tegemist Barnhouse´i asulakohast erineva kultuurigrupiga, siis seda ei julgeks ma küll nii kindlalt väita. Autor ise väidab, et kogu kompleks asub teinetesest 150 m raadiuses. Nii lähestiku paiknemine annaks märku rohkem ühele kogukonnale kuuluvast maa-alast, mis on kultuuriliselt jagatud elupiirkonnaks ning kultuslikuks piirkonnaks. Seda enam, et kui ühele kogukonnale oleks kuulunud asulakoht, miks oleksid nad siis nõustunud enama nii lähestiku teise grupi kultuskohtale. Ning kus on siis Barnhouse Odini ning Stones of Stennessi haldava kogukonna asula? Või käisid nemad kaugema maa tagant oma kultuslikke toimimuid läbi viimas. Arvestades seda, et Quaternessi käigushaua puhul on tõenäoline erinevate kogukondade ühise hauakambri idee, siis võis ju ka Stones of Stenness olla suurema piirkonna koos käimise koht.

Pikalt on arutletud keraamika kui identiteedi ning kogukonna kultuuri kandja üle. Arheoloogilise materjali analüüsimisel on aga esile tulnud huvitavad seosed ka keraamika ning toidu vahel, mida vastavates anumates säilitati, valmistati ning serveeriti. Nimelt tundub,

et Barnhouse'is asula nöörikeramikat kasutati ainult kindlate toiduainete jaoks, milleks oli *oder*, *pehmapiim* ning *veiseliha*. Võrdleva materjalina kasutab autor kogu Orkney piirkonna hilisneoliitikumi leiukohtade prügihunnikutest saadud materjali (Skara Brae, Tofts Ness, Pool). Seal leidub suurtes kogustes karboniseerunud *odraterasid*, *metsiku õunapuu seemneid*, *nisu*, *maakastanit*, *kukemarja*, *sarapuupähkleid*. Loomaluudest on kõige laialdasem materjal pärit Skara Brae asulakohast – *veise*, *lamba*, *sea*, *koera*, *vaala* ja erinevate *linnu*- ning *kalaluid*. Ilmselt võib kogu seda materjali üldistavalt laiendada ja Barnhouse'i asulakohale.

Nüüd aga pöördun tagasi otseselt *grooved ware* tüüpi keramikaga seotud olevate toiduainete tähenduse otsimise juurde. Barnhouse'i asulakoha keramika analüüs näitab, et kõige rohkem hoiustati ning valmistati lehmapiimast saadud toitu. Lehmapiim on toiduaine, mida oli võimalik igal ajahetkel saada ilma loomale endale kahju tegemata. Samas kui liha saamiseks tuli loom tappa. Veiseliha tarvitamine Barnhouse'i asulakohas toimus aga rangelt ainult hoones nr 2 ning täpsemalt selle läänepoolses ruumis. Seega oli tegemist eksklusiivsema toiduainega, mida jagati ainult valitud seltskonnas, kes selle läbi said rituaalse söömise käigus juba olemasolevat staatust kogukonnas säilitada või seda omandada.

Otra ning piima valmistati toiduks ainult keskmise suurusega purustatud teokarpe sisaldavates kaunistatud savinõudes. Otra serveeriti ainult väikestes rohkete kaunistustega savinõudes, samal ajal kui piimatooteid ning veiseliha söödi keskmise suurusega nõudest. Tegemist on kindla rituaaliga ning toidu erineva hindamisega. Kui liha söömine oli asulas sees nõ väikese grupi privileeg, siis miks kasutati selleks suuremat anumat kui odra serveerimisel? Väike anum odra jaoks muudaks selle justkui olulisemaks. Seega pidi teatud suhete näitamiseks olema oluline just selliste savinõude kasutamine.

Odra puhul toob autor välja veel kõige tihedama seose just esivanemate ning surnute kultusega. Nimelt on just odra serveerimisel kasutatud kaunistusmotiivid sarnased käigushaudade seintelt leitud motiividega. Põllumajanduslikus ühiskonnas on inimene tihedalt seotud looduse stüklilisuse ning teravilja valmimisega. Ka inimese elu on tsükliline, viies ühe inimese sünnist surmani ning nii põlvkond põlvkonna kaupa. Siinjuures on oluline just kordumise motiiv – kaasaegsete esivanemad tegid sama tööd, kasutasid sama maad ning said sama saaki. Läbi teraviljasaaduste rituaalse serveerimise ning selle söömise oli võimalik esvanemaid austada ning nende tööd hinnata ning meeles pidada. Koos kõigi juba varem loodud sotsiaalse kultuuripärandiga.

Igal juhul oli toit ning selle serveerimine sotsiaalse identiteedi loomise ning arvatavasti ka säilitamise viis. Laiemalt levinud piimatoodete tarvitamine asulakohas sees ning ka väljaspool oli justkui vahend laiemate sotsiaalsete sidemete loomiseks. Samas kui liha söömine tähendas tunduvalt intiimsemat tegevust väikese grupi sees ning odra kasutamine osa esivanemate ning varasemate kultuuritraditsioonid säilitamist ning mäletamist.